

TOMASZ NARUSZEWICZ*

Spoleczno-religijna rola pierwszych parafii na obszarze dzisiejszej Suwalszczyzny

Niniejsza praca dotyczy współczesnego obszaru powiatu suwalskiego, który na przełomie XVI i XVII stulecia przynależał do dekanatów: grodzieńskiego i kowieńskiego. Następnie znajdował się w dekanacie przeroślskim, od 1666 r. nazywanym – olwickim. Teren dzisiejszego powiatu suwalskiego odpowiada w przybliżeniu południowej części nowożytnego dekanatu Olwita (bez parafii Janówka i Szczebra). W 1784 r. funkcjonowały tu rzymskokatolickie parafie: Bakalarzewo, Filipów, Jeleniewo, Przerośl, Raczki, Suwałki, Wiżajny i prawdopodobnie Wigry (Magdalenowo). Na badanym terenie znajdowała się też część parafii Lubowo vel Lubów, a później i Kaletnik. Problem stanowi przynależność dekanalna Wigier, gdyż raz przypisywano je Olwicie, a kiedy indziej dekanatowi Simno¹. Cały badany obszar znajdował się w diecezji wileńskiej i powiecie grodzieńskim Wielkiego Księstwa Litewskiego, stanowiącego z kolei część Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Analizy podjęte w niniejszym opracowaniu zmierzają do udzielenia odpowiedzi na pytanie o rolę, jaką odegrały najstarsze parafie regionu w życiu mieszkańców państwa polsko-litewskiego i Prus oraz w kwestiach związanych z bezpieczeństwem kraju. Podjęto też próbę scharakteryzowania znaczenia pogranicza w działalności chrystianizacyjnej.

---

* Tomasz Naruszewicz – Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. prof. Edwarda F. Szczepanika w Suwałkach
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9640-7507>; e-mail: bakal@poczta.onet.pl

¹ Archiwum Diecezjalne w Łomży [dalej: ArŁm], Księga chrztów parafii Janówka z 1666 roku, k. 153; tamże, zesp. I, sygn. 179, k. 21 i inne; tamże, sygn. 180, k. 12-12v; tamże, sygn. 181, k. 2v, 3, 11; tamże, sygn. 583, k. 101; Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie [dalej: CAH Wilno], f. 694, op. 1, nr 3994, k. 50v i inne; W. F. Wilczewski, *Wizytacja diecezji wileńskiej z roku 1633 biskupa Abrahama Woyny*, w: *Mój kościół w historię wpisany*, red. T. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2007, s. 432.

Zarys nowożytnej historii regionu

Do XIII stulecia zamieszkiwali tu Jaćwingowie, którzy zostali niemal doszczętnie wyniszczeni przez sąsiadów. Od XVI w. na te tereny z czterech stron wkroczyło różnorodny osadnictwo. Od wschodu nadciągali Litwini z Auksztoty, z północy szli Żmudzini, z południowego-wschodu przybywali Rusini, a od zachodu Mazowszanie².

Pierwsze stałe osadnictwo rozpoczęło się tu na początku XVI w. Najstarszą parafią jest Bakalarzewo, ówczesnie nazywane też *Douspudą*³ (od rzeki *Douspudy* – *Rospudy*)⁴. Liczni badacze podali, że kościół istniał tu już przed 1520 r.⁵. Początki miejscowości sięgają 15 lipca 1514 r., gdy Zygmunt I Stary przekazał swemu sekretarzowi i pisarzowi łańciskiemu Mikołajowi Michnowiczowi Raczkowiczowi Bakalarzowi pas ziemi nad rzeką *Douspudą*. Tenże wydzielił tu południową część dóbr swemu bratu Stanisławowi, gdzie powstały późniejsze Raczki. Rzymskokatolicka świątynia funkcjonowała w *Douspudzie* – Bakalarzewie na długo przed rokiem 1609, gdy stwierdzono jej istnienie „ex antiquo”. Najstarsza księga zachowana do dziś pochodzi z 1607 r. *Rejestr wy-*

² J. Brzozowski, *Od łowców reniferów do walecznego Skomanda*, „Jaćwież” 2000, nr 12, s. 25; W. Giełżyński, *Jaćwięgi są wśród nas*, Warszawa 2001, s. 9; A. Kamiński, *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953, s. 18-20, 25, 35, 123-126, 129, 134-140; J. Nalepa, *Polekszanie (Pollexiani) – plemię jaćwięskie u północnych granic Polski*, „Rocznik Białostocki” 1967, t. 7, s. 19-20; H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 51; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 82; J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV-XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkokszyżące puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010, s. 25; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 25-45.

³ ArŁm, zesp. IV, sygn. 1103; Archiwum Państwowe w Suwałkach [dalej: AP Suwałki], zesp. 680, sygn. 4/1103; Maszynopis i rękopis zarysu dziejów dekanatu Przerośl vel Olwita, (*Wstęp, Erekcja i uposażenie kościołów dekanatu Przerośl, czyli Olwita*), b.n.s. (w posiadaniu Andrzeja Matusiewicza); E. Pietruszkiewicz, *Skąd się wzięła Douspuda?*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2012, t. 12, s. 253-254; T. Naruszewicz, *Pierwotnie Dauspuda, Douspuda, a następnie Douspuda, Rospuda*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2013, t. 13, s. 145; J. Safarewicz, *Studia profesora Knuta Olofa Falka nad nazwami wód suwalskich*, „Rocznik Białostocki” 1981, t. 14, s. 24. Kursywą oznaczano tytuły prac oraz dawne nazwy miejscowe, odmienne od współczesnych. W założeniu ma to pomóc w badaniach onomastycznych.

⁴ K. Rymut, *Nazwy miast Polski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987; *Nazwy miejscowe Polski. Historia-Pochodzenie-Zmiany*, red. K. Rymuta, t. 1, Kraków 1996, s. 62.

⁵ W. Jemielity, *Parafie Suwałk i okolicy*, Łomża 1990, s. 24; V. Kamuntavičienė, *Alvito dekanato parapijos XVII a. antroje pusėje*, „Lietuvos katalikų mokslių akademijos metraštis” 2010, t. 33, s. 35; J.S. Łupiński, *Wezwania kościołów i kaplic w diecezji sejneńskiej w końcu XIX wieku*, „Studia Teologiczne” 1999, nr 17, s. 275; A. Matusiewicz, *Cmentarz w Bakalarzewie*, „Jaćwież” 2000, nr 12, s. 12; Cz. Matusiewicz, *Początki oświaty w Suwałkach i okolicy (do 1795 roku)*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2005, t. 5, s. 160; tenże, *Powstanie parafii oraz ich uposażenie*, b.n.k. (rękopis w posiadaniu Andrzeja Matusiewicza); J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 67-70.

bierania srebrzczyzn z dóbr duchownych kapitulnych i plebańskich biskupstwa wileńskiego z 1559 r. wymienił stąd tylko parafię bakałarzewską⁶.

Niezmiernie ważnego odkrycia dokonali ostatnio dwaj doktorzy: Tomasz Jaszczółt i Grzegorz Ryżewski, którzy odnaleźli w aktach konsystorskich w Siedlcach dokument z 1554 r., który wspomina o kościele parafialnym „in Dospudo” (istniejącym sporo lat wcześniej). W archiwum kijowskim odnaleziono także informację z 1543 r., dzięki której znamy nazwisko ks. Stanisława Alberti „de Cholewy”, określonego jako „plebanus in Dospuda” (Bakałarzewo). W 1558 r. istniało miasto Bakałarzewo, a przed rokiem 1562 dobra *Bakałarowszczyzna* (*Dospuda*, Bakałarzewo) przynależały do rodu Wolskich⁷.

Niewykluczone, że w połowie XVI w. na wzgórzu wigierskim znajdowała się kaplica królewska. Podczas urządzanych polowań mieli korzystać z niej monarchowie, zaproszeni goście oraz dworska świta⁸.

Odnosząc się do 1562 r. zachowała się wzmianka, świadcząca o istnieniu proboszcza przeroślskiego i we wsi *Przerośla* kościoła bądź kaplicy. Budowę kościoła w mieście Przerośli rozpoczęto w 1570 r. Kościół został przeniesiony do miasta⁹. 21 marca 1571 r. król Zygmunt August nadał przywilej nowo powstałej parafii przeroślskiej, która otrzymała wówczas: sześć włók ziemi na folwark, osiem placów w mieście i prawo łowienia ryb na własne potrzeby

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD Warszawa], Metryka Litewska [dalej: ML], sygn. 195, s. 1053; ArŁm, zesp. I, sygn. 11, k. 145; tamże, zesp. IV, sygn. 1103; Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego [dalej: BU Wilno], F57-B53/1231, b.n.k.; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, opr. J. Maroszek, z. 3. – Białystok, Białystok 1999, s. 8; T. Krahel, *Zarys dziejów (archi) diecezji wileńskiej*, „Studia Teologiczne” 1987-1988, t. 5-6, s. 23; *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku*, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 88, 124, 232; J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie...*, dz. cyt., s. 101-105; J. Tęgowski, W. Wróbel, *Dzieje Białegostoku w okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności*, w: *Historia Białegostoku*, red. A.Cz. Dobroński, Białystok 2012, s. 43-48; J. Wiśniewski, *Dobra dowspudzkie Raczkowiczów*, „Rocznik Białostocki” 1963, t. 4, s. 454; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 91; tenże, *Mikołaj Michnowicz Raczkowicz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław 1976, s. 101.

⁷ Archiwum Diecezjalne w Siedlcach, sygn. D-9, k. 24v; Centralne Archiwum Historyczne w Kijowie, f. 966, op. 1, nr 110, k. 199; *Piscovaja kniga Grodnenskoj Ekonomii*, t. 1, Wilno 1881, s. 421; J. Glinka, *Ród Klausucia w wiekach XIII-XVI. Ze studiów nad kształtowaniem się i różnicowaniem społecznym bojarstwa litewskiego*, „Studia Źródłoznawcze” 1960, t. 5, cz. 2, s. 46-47; T. Naruszewicz, *Łamanie praw mieszkańców na przykładzie miast południowej części województwa trockiego w XVII-XVIII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2017, t. 17, s. 76.

⁸ Z. Filipowicz, S. Filipowicz, *Pradzieje obszaru gminy, Jaćwingowie, nowe osadnictwo*, w: *Gmina Suwałki*, red. S. Filipowicz, Suwałki 2010, s. 96.

⁹ *Lietuvos Metrika (1566-1574)*, ks. 51, Wilno 2000, s. 45-46; *Piscovaja kniga...*, dz. cyt., t. 1, s. 429; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta i gminy*, Przerośl 2009, s. 16; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, dz. cyt., s. 110.

w jeziorze *Zusno* (Łanowice) w środy, piątki i soboty¹⁰. 23 listopada 1576 r. Stefan Batory nadał Przerośli prawo magdeburskie¹¹.

Już na początku XVI w. teren późniejszego starostwa filipowskiego nadał Szembelom. 24 listopada 1512 r. król Zygmunt Stary nakazał wymierzenie dla swego dworzanina Fotiana Szembela i jego braci puszczy „na 2 mile wszerz i 1 milę w poprzek”. Szembelowie założyli tu *Szembelewo* i *Douspukę*. Jednak już w 1541 r. dobra te należały już znów do króla (*Szembelewszczyzna*). Po 1562 r. utworzono „miasteczko nowe przy granicy pruskiej Philipów nazwane”. Osiedle miejskie funkcjonowało tu już 12 lipca 1567 r. Działał też rzymskokatolicki kościół pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej i św. Wawrzyńca. 8 września 1570 r. Filipów otrzymał magdeburgię i trzy jarmarki rocznie. Monarcha przywilejem z 29 lipca 1571 r. także uposażył tutejszą parafię rzymskokatolicką. Przełom XVI i XVII w. to czas funkcjonowania w Filipowie silnej wspólnoty ariańskiej¹².

Raczki powstały w podobnym czasie co Bakalarzewo. Jednak pierwotnie nie założono tu miasteczka ani parafii, którą utworzono w Raczkach dopiero w 1599 r. Dokument z 1558 r. wskazuje, że część gruntów w okolicy dzisiejszej wsi Nieszki porastała jeszcze wtedy lasami i była potrzeba ich karczunku, aby móc wykorzystywać te tereny rolniczo. Sporządził to Mikołaj Wysocki, „pisarz miasta dowspużkiego”¹³ (Bakalarzewa).

Najstarsze informacje wskazujące istnienie rzymskokatolickiej świątyni w *Douspużzie* – Raczkach pochodzą z 21 czerwca 1599 r. Odnośnie tegoż roku

¹⁰ BU Wilno, F57-B53/44, k. 29; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 54-54v. Datę 21 marca 1571 r. podano w: Akademii Nauk w Wilnie [dalej: AN Wilno], F18-148, k. 46. Tak samo widnieje w dokumencie przechowywanym w Krakowie. Por. Muzeum Narodowe w Krakowie [dalej: MN Kraków], Biblioteka Czartoryskich [dalej: BCz], dz. 4, sygn. 1775, k. 221. Podaje ją również ks. W. Kłapkowski. Por. W. Kłapkowski, *Fundacja i uposażenie kościołów w Przerośli i Puńsku*, „Ateneum Wileńskie” 13(1938), z. 1, s. 218, 220.

¹¹ AGAD Warszawa, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych [dalej: KRSW], sygn. 4762a, k. 160-170v; tamże, Zbiór Dokumentów Pergaminowych [dalej: ZDP], sygn. 3192; Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu [dalej: CAH Sankt Petersburg], f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v.

¹² AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762a, k. 20-22; tamże, sygn. 4835, k. 185-194; tamże, *Metryka Koronna* [dalej: MK], sygn. 410, k. 619-625; tamże, ZDP, sygn. 4336; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 60v; MN Kraków, BCz, dz. 4, sygn. 1775; *Akty izdavaemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komisieju*, t. 7, Wilno 1874, s. 574-576; *Lietuvos Metrika (1511-1518)*, ks. 9, Wilno 2002, s. 99; *Lietuvos Metrika (1566-1572)*, ks. 530, Wilno 1999, s. 62; W. Krasiński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1905, s. 19-20, 232; K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, w: *Puszcze wielkokiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 255; J. Śliwiński, *Samorzutne podziały administracyjne puszczy*, w: *Puszcze wielkokiążęce na północnym Podlasiu...*, dz. cyt., s. 155; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, dz. cyt., s. 92, 99, 103.

¹³ ArŁm, zesp. I, sygn. 420A, k. 19; tamże, sygn. 422, k. 12; AGAD Warszawa, MK, sygn. 410, k. 1879; *Akty izdavaemyje Vilenskoju Komisieju dla razbora drevnich aktov*, t. 21, Wilno 1894, s. 265, 358-359.

stwierdzono, że kościół raczkowski wówczas był „założony”. Wybudowano go dzięki zaangażowaniu miejscowej dziedziczki Maryny Raczkowiczówny. Raczkowscy plebani otrzymali wtedy znaczące uposażenie. Omawiany dokument nie określił *Douspudy* – Raczek miastem. Najstarsza znana wzmianka świadcząca o miejskości tej miejscowości pochodzi z 25 maja 1682 r., gdy Jan III Sobieski nadał przywilej na organizowanie w niej targów i jarmarków. Wykaz zmarłych w czasie epidemii z 1710 r. nie zawiera miasta, a tylko wioskę o tej nazwie – „we wsi Raczki”. O mieście nie pisano również w 1712 r. Najprawdopodobniej o istnieniu konkretnego miasta Raczki możemy mówić dopiero od czasu objęcia dóbr przez Paców, czyli po 1739 r. Z pewnością miasto Raczki egzystowało 23 sierpnia 1753 r.¹⁴

Najbardziej na północ wysuniętą parafią badanego obszaru są Wizajny. Trudno jest jednak w tym przypadku dokładnie wydatować powstanie placówki. Przyjmuje się, że parafia mogła powstać w 1571 r. Jednak sporządzona u schyłku XVI stulecia tzw. mapa radziwiłłowska nie zawiera Wizajn, gdy odnotowuje m.in. Wisztyniec, Bakalarzewo, Filipów czy Przerośl. Najstarsza informacja o funkcjonowaniu miasta Wizajny pochodzi z 1606 r., a odnośnie rzymskokatolickiej parafii dopiero z 1620 r.¹⁵. Nie wykluczone więc, że parafia Wizajny powstała dopiero na przełomie XVI i XVII w.

Około 3 grudnia 1512 r. Zygmunt Stary przekazał Bohdanowi Hrynkiewiczowi Wołowiczowi, koniuszemu grodzieńskiemu milę kwadratową nad rzeką *Douspudą*. Obdarowany przystąpił do ożywionej akcji kolonizacyjnej. Wystawił dwór *Douspuda* (obecnie Dowspuda), w którym (lub obok którego) powstała mała cerkiew bądź kaplica prawosławna (1541). W 1529 r. otrzymał prawo spławu m.in. drewna. Przyspieszyło to rozwój osadnictwa¹⁶.

¹⁴ ArŁm, zesp. I, sygn. 420A, k. 2-2v, 19; BU Wilno, F57-B53/1231, b.n.k.; Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku [dalej: CAH Mińsk], f. 1711, op. 1, nr 28, k. 156-157; MN Kraków, BCz, dz. 4, sygn. 1775, b.n.k.; *Akty izdawaemyje...*, t. 7, s. 239, 241, 431; T. Naruszewicz, *Raczki wcześniej znalazły się w rękach Paców*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2016, t. 16, s. 118; tenże, *Wpływ osadnictwa dorzecza Douspudy (Douspudy, Dowspudy, Rospudy) na przemiany środowiska naturalnego do XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 2012, t. 20, s. 113; M. Sidor, *Miasteczko nad Rospudą – rys historyczny miejscowości Raczki*, Raczki 2013, s. 13.

¹⁵ BU Wilno, F 57-B53/1241, b.n.k.; tamże, F57-B54/219, b.n.k.; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989, *Mapy i plany*, nr 15; W. Jemieliuty, *Utworzenie parafii Rutka-Tartak*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2007, t. 7, s. 80; tenże, *Parafie Suwałk...*, dz. cyt., s. 19; A. Jaśkiewicz, *Dzieje Wizajn*, Białystok 2002, s. 9; A. Matusiewicz, *Cmentarz w Wizajnach*, „Jaćwież” 2001, nr 14, s. 20; T. Naruszewicz, *Krwawe porachunki w Wizajnach i okolicy w połowie XVIII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2016, t. 16, s. 112; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 96, 122.

¹⁶ K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska...*, dz. cyt., s. 256-257. Pojawiają się też inne daty tego nadania (1513, 9 lipca 1513). Por. AN Wilno, F18-148, k. 33; *Lietuvos Metrika (1387-1546)*, ks. 25..., s. 160-161; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 383; J. Wiśniewski, *Z dziejów Dowspudy i jej właścicieli*, „Rocznik Białostocki” 1976, t. 13, s. 372; A. Zalewska, *Dobra dowspudzkie od ich powstania do*

Tereny przylegające do granicy z Prusami w XVI stuleciu osiedlano głównie ludnością mazowiecką (Raczkki, Bakałarzewo, Filipów, Przerośl). Na tym terenie powstały tylko parafie rzymskokatolickie. Przez jakiś czas funkcjonowała też wspomniana kaplica lub cerkiew dworska w *Douspudzie* (Dowspudzie), w związku z którą wymieniono „popa tamtejszego ruskiego” Borysa (1541). Wątpliwości co do osiedlania się w tych stronach znacznej liczby osób pochodzenia ruskiego, może rozwiązać przypuszczenie prof. Józefa Maroszka, który twierdzi, że po podpisaniu 23 sierpnia 1501 r. przez papieża Aleksandra VI bulli „*Altitudo divini consili*”, „właściciele ziemscy, kolatorowie kościelni fundowali kościoły rzymskie, które obsługiwać miały wszystkich mieszkańców dóbr, bez względu na to czy wcześniej byli rzymskiego, czy też greckiego obywatelstwa”. Bulla ta stanowiła kompromis rozwiązania unii kościelnej¹⁷.

Wojny połowy XVII w. odcisnęły się mocnym piętnem na funkcjonowaniu i wyglądzie omawianych parafii. Ogromnych zniszczeń dokonywali Szwedzi maszerujący przygranicznym traktem przynajmniej na przełomie października i listopada 1655 r. Spustoszenie przyniosła też działalność Tatarów. Dopelnieniem tragicznego losu tych ziem były częste zarazy dziesiątkujące ludność (m.in. 1656, 1657, 1661 itd.)¹⁸.

Miasto Wizajny w 1665 r. „w połowie stało pustką”. Przeroślski kościół przetrwał działania wojenne. Filipów ucierpiał od Szwedów i Prusaków. 26 lutego 1662 r. sporządzono, przy okazji wizyty diekańskiej, inwentarz przedmiotów pozostałych po rabunku obu nieprzyjacielskich armii. Szczęśliwie ocalał jednak kościół. Świątyni w Bakałarzewie „grozi[ła] ruina”. Podobnie było w sąsiednich Raczkach¹⁹.

6 stycznia 1667 r. Jan Kazimierz przekazał wyspę wigierską zakonowi kamedułów. Przybyli tu rok później mnisi zaadoptowali dla swych potrzeb budynki myśliwskie króla Władysława IV²⁰. Przynajmniej od momentu przy-

1831 roku. Praca magisterska napisana na Uniwersytecie w Białymstoku pod kierunkiem naukowym dr. hab. Józefa Maroszka, prof. UwB, obroniona w 2010 r., s. 10.

¹⁷ J. Maroszek, *Gotyk i Bizantyzm w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, „My little Europe. Integration, education, culture”, [t. 1], b.r.w., s. 7-8; J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1, s. 117.

¹⁸ AGAD Warszawa, Kartografia Kungliga Kriksarkivet, kat. I, poz. 63/1; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, dz. cyt., s. 165.

¹⁹ BU Wilno, F57-B53/1316, b.n.k.; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, red. M. Siuchniński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 295; J. Kurczewski, *Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655–1661 roku*, „Litwa i Ruś”, t. 3, z. 1, Wilno 1912, s. 55-57; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva. Krasto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*, t. 3, Wilno 1991, s. 390.

²⁰ AGAD Warszawa, MK, sygn. 410, k. 1549; AP Suwałki, zesp. 1, sygn. 1, k. 14; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3310, k. 27; K.O. Falk, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, cz. 1, Uppsala 1941, s. 61; M. Ambrosiewicz, *Dobra wigierskie*, Suwałki 2009, s. 20; J. Maroszek, *Losy „Eremy Wyspy Wigierskiej” po kasacie kamedułów (1800-1944)*, „Rocznik Augustowsko-Suwałki” 2014, t. 14, s. 143.

bycia zakonników nad Wigry (1668) musiała tu funkcjonować kaplica, bądź innego rodzaju świątynia rzymskokatolicka.

Kameduli zmienili ukształtowanie wyspy wigierskiej. Nadsypano i wzmocniono wzgórze. Ważne znaczenie dla rozmachu inwestycji miał pożar siedziby z 1671 r. Niewielki, drewniany kościół wybudowano tu w 1678 r. Ponadto w 1680 bądź w 1694 roku nieopodal klasztoru wystawiono drugą świątynię pod wezwaniem św. Marii Magdaleny (Magdalenowo). Reguła kamedulska nakazywała budowę odrębnych świątyń dla zakonników i wiernych. Równocześnie z budową drewnianego kościoła na Wigrach, planowano realizację znacznie większej inwestycji – całego założenia klasztorowego. Wznoszono kolejne mury oporowe i najprawdopodobniej zbudowano Stary Erem. Zachowany do dziś murowany kościół powstał między 1694 a 1745 rokiem²¹.

Dzięki kamedułom wigierskim od 1710 r. zaczął powstawać pierwszy drewniany kościół w Suwałkach. 23 kwietnia 1714 r. już funkcjonował. W 1710 r. zakonnicy uzyskali od króla przywilej na targi i jarmarki we wsi suwalskiej, którą 3 grudnia 1715 r. zamieniono na miasto. Prawo magdeburskie uzyskali 2 marca 1720 r. z rąk Augusta II Mocnego. Formalną parafię utworzono w tym mieście dopiero 19 listopada 1788 r.²².

Wieś Jeleniewo powstała przed 1772 r., gdy król fundował tu świątynię²³. Rok później wystawiono kaplicę. 17 marca 1785 r. oficjalnie erygowano parafię pod wezwaniem Serca Jezusowego w Jeleniewie. W tymże czasie założono też miasteczko Jeleniewo. Ówczesne źródła sprzecznie nazywają tę miejscowość. Opis parafii z 1784 r. stwierdza: „Kościół parafialny we wsi Jeleniewie położony, w powiecie grodzieńskim, dekanacie olwickim. [...] Jeleniewo, JKM wieś, w której kościół parafialny jest punktem, względem którego czynią się opisanie całej parafii”. Tak samo napisał duchowny suwalski: „Jeleniow, kościół farny JKM, wioska na zachód, mil 2 dobre”. Odmienne stwierdził jednak pleban wiżajński: „Jeleniewo, miasteczko JKM w powiecie grodzieńskim”. Najstarsza konkretna wzmianka o istnieniu miasteczka Jeleniewa pochodzi z 17 marca 1785 r., gdy król nadał „prezenta do kościoła nowo erygowanej parafii w miasteczku Jeleniewie, w ekonomii olickiej”²⁴.

²¹ ArŁm, zesp. I, sygn. 583, k. 101; A. Ambrosiewicz, M. Ambrosiewicz, *Wigry i Magdalenowo*, „Wigry” 2006, nr 4, s. 8-10; A. Matusiewicz, *Pierwsze stulecie. Historia Suwałk do 1945 roku*, w: *Suwałki miasto nad Czarną Hańczą*, red. J. Kopiał, Suwałki 2005, s. 93; T. Naruszewicz, *Wsie gminy Suwałki*, Suwałki-Wrocław 2018, s. 278-282.

²² AP Suwałki, Akta miasta Suwałk, sygn. 850, k. 16, 23b; CAH Sankt Petersburg, f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v; S. Filipowicz, *Przywileje dla miasta Suwałk*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2006, t. 6, s. 176; ks. W. Kłapkowski, *Duszpasterstwo i oświata w dobrach klasztoru kamedułów wigierskich. Karta z historii ziemi suwalskiej*, Sejny 1933, s. 8; T. Naruszewicz, *Kilka uwag do początków parafii suwalskiej*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2012, t. 12, s. 11.

²³ Zachowała się wzmianka, mówiąca o fundowaniu tu kościoła jeszcze w 1767 r. Por. ArŁm, zesp. I, sygn. 166, b.n.k.

²⁴ ArŁm, zesp. I, sygn. 166, b.n.k.; CAH Mińsk, f. 1882, op. 1, nr 4, k. 65-65v; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3515, k. 1; tamże, nr 3994, k. 38v, 40-40v, 124, 127v-128; *Opisy parafii dekanatu Olwita z 1784 roku*, opr. T. Naruszewicz, Suwałki 2013, s. 45.

W drugiej połowie XVIII w. powstał Kaletnik (wieś i folwark). Według Jerzego Wiśniewskiego, działa się to przed 1784 r. Ks. Witold Jemielity określał powstanie tych miejscowości na około rok 1784. W 1790 r. w Kaletniku miała powstać kaplica, wybudowana kosztem dziedzica Macieja Strzyżowskiego, pułkownika pułku grodzieńskiego. 30 grudnia 1791 r. uzyskał on od biskupa wileńskiego zgodę na utrzymanie przy swoim folwarku kapelana. W 1793 r. Stanisław August Poniatowski wystawił plebanii kaletnickiej przywileje uposażeniowe i zezwalające na erekcję parafii. Pierwszym proboszczem został ks. Józef Wojtkiewicz. Według informacji zawartych w źródłach przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym w Łomży, kościół św. Ducha w Kaletniku wybudowano w 1794 r.. Odtąd „datuje się i istnienie parafii w Kaletniku”. W 1798 r. nastąpiło „dokończenie budowy” kościoła. W okresie I Rzeczypospolitej Kaletnik był zaledwie jedną z dwóch parafii dzisiejszego obszaru powiatu suwalskiego, której siedziba znajdowała się we wsi. Druga to Magdalenowo (Wigry)²⁵.

Proboszczowie

Ważną rolę w kształtowaniu kultury i mentalności ludności odgrywali proboszczowie. Parafie nosiły wartości konsolidujące społeczeństwo. Wspólne uczestnictwo we mszy świętej dawało poczucie więzi lokalnej. Plebani poważnie cieszyli się dużym poważaniem wśród wiernych. Estymą otaczano ich funkcję oraz wykształcenie. Proboszczowie przekazywali też wiernym ważne, państwowe obwieszczenia zlecane im m.in. przez władze powiatowe. Wśród licznej rzeszy tutejszych duchownych funkcjonowały też osoby wybitne, jak chociażby ks. Michał Chodasiewicz, pleban przeroński (1789-1804) i profesor fizyki Akademii Wileńskiej²⁶.

Zdarzały się jednak osoby, które psuły bądź nadszarpywały wizerunek duchownych. Spośród najczęściej spotykanych wad należy wymienić: pijaństwo, chciwość, hazard czy łamanie celibatu. W 1674 r. „unikać trunków” nakazano ks. Zygmunтови Bartoszewskiemu, plebanowi Wizajn. 15 czerwca 1748 r. Michał z Kozielska Puzyna, chorąży powiatu upickiego i starosta fili-powski procesował się o zbiegłego chłopca z ks. Kazimierzem Truskolaskim, plebanem przerońskim. Później ów duchowny i jego następcy również sądzili się o uciekinierów Tomasza i Adama Pojawów. Przybyłego do Bakalarzewa chłopca nie chciał też w 1751 r. wydać proboszcz bakalarzewski – ks. Tomasz Jaworowski²⁷.

²⁵ ArŁm, zesp. I, sygn. 179, k. 2, 21 i inne; tamże, sygn. 180, k. 12-12v; tamże, sygn. 181, k. 2v, 3, 11; tamże, sygn. 182, k. 1; W. Jemielity, *Parafie Suwalk...*, s. 7.

²⁶ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 71, k. 362-363v; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1986, s. 566; J. Szlaszyński, *Prze-rośl. Dzieje miasta...*, dz. cyt., s. 64-65.

²⁷ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 37, k. 279; tamże, nr 40, k. 261-261v; tamże, nr 45, k. 136-136v, 159-159v; J. Kurczewski, *Stan kościołów parafialnych...*, dz. cyt., s. 56.

Trwanie na granicy

Budowa rzymskokatolickich kościołów tuż przy granicy pruskiej odgrywała istotne znaczenie dla bezpieczeństwa nie tylko regionu, ale także państwa. Łacińskie świątynie wyznaczały *limes* wpływów Rzeczypospolitej. Zapobiegały również ewentualnym przesunięciom granicy w głąb państwa polsko-litewskiego.

W XVI i pierwszej połowie XVII w. omawiane przygraniczne kościoły (Raczki, Bakalarzewo, Filipów, Przerośl, Wiżajny) pełniły też ważną rolę w utrzymaniu katolicyzmu na pobliskich terenach Prus. Wierni ze starostw: ełckiego, oleckiego czy gołdapskiego zawierali tu małżeństwa, chrzcili dzieci i korzystali z niedzielnych bądź świątecznych nabożeństw. Podtrzymywało to związki z Kościołem Powszechnym. Przywiązanie do kultu maryjnego na pruskich terenach przygranicznych było na tyle mocne, że m.in w Kutach, Juchach, a później w Cichym obrazu Marii Panny jeszcze długo znajdowały się w kościołach. Tradycyjne obrzędy kultywowane przez miejscowych, pastorem wie zwalczali jeszcze w XIX w.²⁸

Krzewienie polskości na pruskim pograniczu

Uczestnictwo w mszach świętych odprawianych w polskojęzycznych parafiach w Rzeczypospolitej miało też niebagatelne znaczenie dla utrzymania polskości po pruskiej stronie granicy. Mazurzy rozmawiali tu w języku ojczystym zarówno z duchownymi, jak i pozostałymi mieszkańcami. Obcowali także z kulturą polsko-litewską. Zasady wiary poznawali również dzięki obserwacji ołtarzy, obrazów czy rzeźb kościelnych, wykonywanych w duchu polskiego renesansu czy baroku. To wszystko podtrzymywało poczucie wspólnoty z Rzeczpospolitą i pomagało przetrwać Mazurom w odrębności narodowej. Spisy mieszkańców okolic Olecka z XVI i XVII w. świadczą, że dominowały tam polskobrzmiące nazwiska. Szczególnie odnosi się to do terenów wiejskich. Wartym podkreślenia jest fakt, że ludność mazowiecka zasiedlająca omawiane obszary przybywała tu przede wszystkim właśnie za pośrednictwem Prus. Egzystowanie w rejonie Ełku, Olecka czy Gołdapi dużych skupisk ludności polskiej i litewskiej potwierdza potrzeba zatrudniania tu na początku XVII w. tłumaczy. Jeszcze na początku XIX w. około połowy mieszkańców Olecka posługiwało się językiem polskim. W 1836 r. pastory stwierdzili w Olecku, „że w tutejszym mieście, gdzie przed około 60 laty może nawet siódma część mieszkańców nie mówiła po niemiecku, obecnie istnieje odwrotny stosunek”²⁹.

²⁸ D. Bogdan, *Olecko w latach 1560-1800*, w: *Dzieje Olecka 1560-2010*, red. S. Achremczyk, Olecko 2010, s. 141.

²⁹ Tamże, s. 113, 141 i inne; T. Chrzanowski, *Olecko w XIX wieku*, w: *Dzieje Olecka 1560-2010*, red. S. Achremczyk, Olecko 2010, s. 242; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, dz. cyt., s. 69.

Masowe uczęszczanie pruskiej ludności do omawianych kościołów rzymskokatolickich potwierdzają nowożytnie źródła metrykalne. Do czasów obecnych zachowały się tylko księgi z Janówki (od 1602) i Bakalarzewa (od 1607). Analizą ówczesnych wpisów m.in. z Filipowa (od 1603) i Przerośli (od 1607) przed II wojną światową zajmował się historyk ks. Czesław Matusiewicz. Wykazał on silne oddziaływanie duchowieństwa przerońskiego na mieszkańców pogranicza pruskiego³⁰.

Nawet najstarszy zachowany wpis w bakalarzewskiej księdze małżeństw z 7 sierpnia 1607 r. dotyczy ślubu: Anny Żembrowskiej „de civitate Douspuden” (Bakalarzewo) oraz Alberta Rogali „de Olecko”. W 1610 r. Jan z Plewek ożenił się z Barbarą z *Douspudy*. W 1616 r. ślub zawarła tu również para z Mieruniszek: Adam i Anna. Rok później inny mieszkaniec tej wsi – Grzegorz Grącky ożenił się z Dorotą „de Wólka Wykowskiego” (najpewniej parafia Bakalarzewo). Świadcował Paweł Wolenik z Mieruniszek. W 1618 r. Anna Kołakowna „de Przerosl” wzięła w Bakalarzewie ślub z Grzegorzem Kulesą z Plewek³¹.

W celu ochrzczenia swego dziecka w 1696 roku przybyli do Bakalarzewa Krzysztof Konoska i Maryna Zedelowna „ex Czimochi, villa Prusia[e]”. W 1697 roku chrzestnymi u dziecka z Filipowa (ochrzczonego w Bakalarzewie) byli: Maryna Flakowa i Wawrzyniec Chambin „de Mieruniski”. Z 6 kwietnia 1710 roku znamy Michała, krawca „de Oliecko”. Pod rokiem 1730 wspomniano Annę Łapińską z *Cimoch Wielkich*. Cztery lata później katoliczką została tu Dorota, córka Grzegorza Sandera i Katarzyny „de Goldapi”. Z usług bakalarzewskiego kościoła korzystali mieszkańcy kilkudziesięciu wsi pruskich³².

W kościele filipowskim około 1635 r. była Dorota Cieciorcyna ze wsi *Pogorzele Pruskie*. W następnym roku odnotowano tam: Jakuba Kuczmierza, Urszulę Hulakową „de pago Bitkowo”, Annę Sedrankównę, Pawła Puka „de pago Sedranki”. W 1637 r. spisano: woźnicę Jakuba „de pago Białe Pruskie” oraz Małgorzatę Seplikową, Piotra Grabińskiego, Michała Proskowskiego i Urszulę Walową „omnes de Mieruniszki”. Mieszkańcy Białego i Bitkowa chrzcili swe dzieci w Filipowie także i w roku 1641. W późniejszych latach odnotowywano: Bitkowo (1662, 1670), Drozdowo (1667, 1727, 1728, 1731, 1734), Mieruniszki (1667, 1670, 1732), Budry (1675), Brzozówkę (1675), *Niemarty?* (1675), Białe (1731), *Garbas Pruski* (1736)³³.

³⁰ Cz. Matusiewicz, *Historja kościoła i parafji Przerośl*. Praca magisterska napisana na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, pod kierunkiem ks. prof. Cz. Falkowskiego, obroniona w roku akademickim 1938/1939 (w posiadaniu Andrzeja Matusiewicza), s. III, V, 16, 66.

³¹ AP Suwałki, zesp. 680, sygn. 4/1103, k. 127, 132, 137, 142-143.

³² ArŁm, zesp. IV, sygn. 1104, k. 11, 12, 17, 19, 22, 27, 116, 120 i inne; tamże, sygn. 1105, k. 113, 169.

³³ Materiały ks. Cz. Matusiewicza przechowywane przez A. Matusiewicza [dalej: Materiały ks. Cz. Matusiewicza].

Częste śluby bądź chrzty odbywały się także w Janówce. I choć ta parafia leży poza badanym obszarem ukazuje to powszechność tego typu zachowań, w związku z czym można przyjąć, że podobnie działo się m.in. w nowożytnych Raczkach i Wiżajnach. Potwierdza to wzmianka z 1817 r.: „brzezi kraju pruskiego przytykające do naszej granicy napełnione są katolikami, którzy nie mając w swoim kraju kościoła aż w Królewcu o mil kilkadziesiąt, wszyscy w potrzebach duchowych udają się do naszych nadgranicznych kościołów, podług bliskości położenia i prawie od dawna są uważani za współparafian z tutejszymi”. Obok 2033 parafian raczkowskich, którzy w 1819 r. przystąpili do wielkanocnej spowiedzi świętej, również 600 mieszkańców Prus przybyło do Raczek w tym celu. Ks. W. Jemielity przyjął, że do kościoła w Raczkach przychodziło wówczas na spowiedź wielkanocną do 700 osób. 6 maja 1823 r. konsystorz litewski stwierdził, że „od niepamiętnych czasów katolicy z Prus odbywali spowiedź wielkanocną we Władysławowie, Wisztyńcu, Przerośli i Raczkach”. W 1845 r. napisano, że katolicy z pruskich wsi „dawniej prawie parafianie tychże kościołów, zawsze na nabożeństwa i przyjmowanie sakramentów udawać się zwykli, a co największa, do dyspozycji chorych po księży przybywać do tychże kościołów mają zwyczaj”³⁴.

Rola kulturotwórcza

Nowożytne kościoły odgrywały też ważną rolę kulturotwórczą dla wszystkich warstw społecznych. W sposób szczególny odnosi się to jednak do najbiedniejszych (chłopów i części mieszczan), którzy dzięki uczestnictwu w nabożeństwach mieli jedyną okazję obcować z muzyką organową, w miarę profesjonalnym śpiewem czy prozą i poezją. Z Bakalarzewa znamy: Andrzeja Jakackiego („cantor”, 1617), Alberta Wysniewskiego (1626), niejakiego Władysława (1631) czy organistę Jana Wojnowskiego (1631, 1637). Niespełna trzydziestoletni organista pracował w 1789 r. w Wiżajnach. Jan Naruszewicz, „od lat 2½ trzeźwy”, to organista kościoła w Jeleniewie przynajmniej w czasach pruskich³⁵.

Bractwa

Przy kościołach funkcjonowały też bractwa, jedne z nielicznych organizacji społecznych skupiające w swych szeregach miejscową ludność. Ich działalność stanowiła duże oparcie duchownym i silnie wpływała na religijność para-

³⁴ ArŁm, zesp. I, sygn. 420A, k. 26; tamże, Księgi chrztów parafii Janówka m.in. z lat 1663, 1665, 1666; W. Jemielity, *Kontakty religijne katolików przy granicy Królestwa Polskiego i Prus*, „Studia Teologiczne” 1999, nr 17, s. 359-360, 363.

³⁵ ArŁm, zesp. I, sygn. 166, b.n.k.; tamże, zesp. IV, sygn. 1103, k. 39-41, 76-198 i inne; CAH Wilno, SA 4056, k. 106; T. Naruszewicz, *Parafia Bakalarzewo w pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2005, t. 5, s. 42.

fian³⁶. Bractwa umożliwiały też angażowanie się w życie społeczne najuboższych. Wiele osób mogło tu rozwijać swe artystyczne zdolności. Duże znaczenie miało też poczucie wspólnoty członków danego bractwa. W sposób szczególny było to ważne dla osób samotnych.

W 1674 r. bractwo Aniołów Stróżów działało w Filipowie. Przerośl posiadała bractwo św. Michała Archanioła. Bractwo różańcowe funkcjonowało przy kościele bakałarskim w 1674 i 1763 r. W 1740 r. ks. Dominik Neyman założył przy kościele filipowskim taką grupę, która posiadała w nowym kościele własny ołtarz. Bractwa różańcowe w Filipowie (1748), a niedługo potem w Przerośli utworzyli dominikanie sejneńscy. Tego typu organizacja funkcjonowała też w osiemnastowiecznych Wiżajnach. W Jeleniewie bractwo NMP utworzył ks. proboszcz Kazimierz Józef Wróblewski. Inwentarz z 1802 r. podaje, że w kościele suwalskim znajdowały się: „chorągiew bracka duża, w materii adamaszkowej, 6 obrazków częstochowskich na ołtarzyku brackim”³⁷.

Patriotyzm

Badane parafie wspierały także polskie zrywy niepodległościowe. Przykładem są Filipów i Przerośl, gdzie w 1794 r. przybyli komisarze porządkowi powiatu grodzieńskiego Franciszek Wolmer i Maciej Strzyżowski. W Przerośli otrzymali całe srebro z wyjątkiem dwóch kielichów, monstrancji i korony przybitej do obrazu MB. 3 czerwca tegoż roku komisarze ci wygłosili też w kościele przeroślskim patriotyczne przemówienie, w którym zachęcali do udziału w powstaniu kościuszkowskim. Także w pobliskim Filipowie na Skarb Narodowy ofiarowano wtedy przynajmniej srebrny „kielich z patyną sztuk 2” i 19 srebrnych tabliczek wotywnych, co potwierdził komisarz porządkowy Maciej Strzyżowski³⁸.

Dzwonnice

Niedaleko kościołów budowano dzwonnice, które wyznaczały czas nabożeństw, ale też informowały ludność o najważniejszych wydarzeniach dla danego miasta lub wsi. Dotyczyło to radosnych uroczystości (jarmarki, śluby), ale też niebezpiecznych i smutnych (pożarów, pogrzebów itd.). Niemal wszystkie dzwonnice usytuowane przy kościołach parafialnych regionu były drewniane.

³⁶ T. Wiślicz, *Chłopskie pogrzeby w Polsce od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 45(1997), nr 3-4, s. 361.

³⁷ ArŁm, zesp. I, sygn. 13, b.n.k.; tamże, sygn. 166, k. 5; tamże, sygn. 518, k. 37, 39; tamże, sygn. 604, k. 20-22; J. Kurczewski, *Stan kościołów parafialnych...*, dz. cyt., s. 55; Cz. Matusiewicz, *Historja kościoła...*, dz. cyt., s. 68; J. Szlasyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, dz. cyt., s. 67.

³⁸ Cz. Matusiewicz, *Historja kościoła...*, dz. cyt., s. 15; Materiały ks. Cz. Matusiewicza.

Wyjątek stanowiła Przerośl, gdzie w 1668 r. funkcjonowała dzwonnica mrowana³⁹.

Organizacja pochówków

Nowożytnie parafie zapewniały mieszkańcom organizację pogrzebów. Władze miejskie czy starościńskie nie dysponowały własnymi cmentarzami. Przeprowadzenie odpowiedniego pochówku realizowali jedynie księża. Miało to, poza wartością duchową, także ogromne znaczenie sanitarne. Rozwiązywało bardzo ważny problem społeczny i epidemiologiczny.

Ówczesne nekropolie okalały kościoły. Bogatsi mieli trumnę i krzyż na nagrobku, gdy biedni – jedynie całun oraz niekiedy krzyż. Na przełomie XVIII i XIX w. cmentarz suwalski obejmował około 1,8 ha powierzchni. Miejsce pochówków w Przerośli liczyło 30 kroków szerokości. Raczkowska nekropolia miała kształt owalny (177 na 102 stopy). Cmentarz w Bakałarzewie był zbliżony do prostokąta (229 na 195 „botów”)⁴⁰.

Pomoc społeczna

Bardzo ważną działalnością ówczesnych parafii było prowadzenie szpitali. Stanowiło to niemal jedyną pomoc starszym i chorym mieszkańcom ówczesnego państwa. Świeckie władze Rzeczypospolitej aż do drugiej połowy XVIII w. nie wykazywały istotnego zaangażowania w kwestie opieki społecznej. Szpitaliki (przytułki) parafialne były małymi, wykonanymi z drewna budynkami. Filipów posiadał swój szpital już w 1602 r., gdy Maciej Janczewski zapisał na ten przybytek 5 kop gr. Jego istnienie potwierdzają również wzmianki z 1735 r. O funkcjonowaniu tego typu miejsca w Bakałarzewie świadczą siedemnastowieczne metryki prowadzone od 1610 r. Przed 1731 r. remont placówki przeprowadził pleban ks. Jan Jakowicz. Pod rokiem 1804 wspomniano, że dach szpitala był słomiany. Przytułek przeroślski ufundował na początku XVII stulecia starosta Krzysztof Wiesiołowski. Raczki miały tego typu przybytek w 1654, 1711 i 1789 r. Najstarsze znane wzmianki o szpitalu w Wiżajnach odnoszą się do roku 1642. Drewniane były też szpitale z Wigier i Suwałk. Ten ostatni istniał w 1786, 1791 i 1797 r. i dysponował ośmioma miejscami. Jeleniewski przytułek działał w 1789 r. i w czasach pruskich. Co ciekawe na przełomie XVIII i XIX w. przebywał tu także „Dziad Moskał, takóž niestateczny”⁴¹.

³⁹ Tamże, s. 29; T. Naruszewicz, *Dzieje dekanatu obwického w XVIII w.* Praca doktorska napisana w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku pod kierunkiem naukowym dr. hab. J. Maroszka, prof. UwB, obroniona 23 stycznia 2014 r.

⁴⁰ ArŁm, zesp. I, sygn. 9; tamże, 420A, k. 29v; tamże, Księga zmarłych parafii Bakałarzewo z 1801 r., k. 44; ks. W. Kłapkowski, *Duszpasterstwo i oświata...*, dz. cyt., s. 11.

⁴¹ ArŁm, zesp. I, sygn. 9; tamże, sygn. 13, k. 11, 15; tamże, sygn. 166, k. 7 i inne; tamże, sygn. 518, k. 264; tamże, zesp. IV, sygn. 1103, k. 2-172, 205; tamże, sygn. 1104, k. 35-141; AGAD Warszawa, Archiwum Radziwiłłowskie, sygn. 25-3681, k. 47; BU Wilno, F57-

Edukacja

Niepodważalne zasługi posiadają duchowni rzymskokatolicycy w dziedzinie krzewienia tu podstawowej edukacji. Prowadzone przez nich szkoły parafialne uczyły pisania i czytania oraz podstaw katechizmu. Także typowy budynek szkolny był podobny do okolicznych domów mieszczan czy chłopów. W jednej sali nauczano, w drugiej mieszkał nauczyciel. Utrzymanie nauczyciela w Bakalarzewie gwarantowało uposażenie parafii z 1609 r. Nauczano tu co najmniej w latach 1614-1637 i 1765-1786. Szkoła w Przerośli powstała na tzw. Poświętnym, w czasie lokacji miasta. W 1656 r. spłonęła. Kolejne wzmianki o jej istnieniu pochodzą dopiero z okresu po 1775 r. Dokument z 1578 r. gwarantował drewno na budowę szkoły w Filipowie. Dziedziczka Raczek Maryna Massalska, uposażając miejscowy kościół w 1599 r., zobowiązała proboszczów do utrzymywania nauczyciela i osoby zajmującej się śpiewem. Funkcjonowanie tej placówki potwierdzają wzmianki z lat 1777-1786. Trudno wydatować powstanie szkoły w Wiżajnach, gdyż pierwsza konkretna o niej informacja pochodzi dopiero z 1700 r. Nauczano tu również w 1775 r. Dobrze rozwijała się szkoła w Jeleniewie, którą odnotowano w źródłach w końcu XVIII w. (1777-1787). Prężną była też szkoła suwalska z lat 1777, 1781, 1784 i 1786. Chyba w 1791 r. podano, że miała ona okazałe rozmiary. Jej drewniany budynek otynkowano i pokryto gontami⁴².

Podsumowanie

Wskazane wyżej przykłady dowodzą, że nowożytnie parafie z obszaru dzisiejszego powiatu suwalskiego odgrywały ogromną rolę w życiu codziennym ludności. W sposób szczególnie wyróżniali się w tym proboszczowie, którzy ewangelizowali ludność oraz podnosili poziom moralno-obyczajowy. Zapewnianie katolickim mieszkańcom Prus posługi katechetycznej w praktyce włączało te osoby do grona wspólnoty danej parafii. Znacząco poszerzało się więc pole oddziaływania i znaczenie polskich placówek. Funkcjonowanie polskoję-

B53/1316, b.n.k.; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 79; tamże, SA 4056, k. 103v, 106; Materiały ks. Cz. Matusiewicza; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1..., s. 295; W. Kłapkowski, *Duszpasterstwo i oświata...*, dz. cyt., s. 20; C. Kukło, *Xenodochia parochialia dekanatu kowieńskiego w świetle wizytacji z 1782 roku*, w: *Mój kościół w historię wpisany*, red. T. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2007, s. 207-213.

⁴² ArŁm, zesp. I, sygn. 13, b.n.k.; AP Suwałki, zesp. 680, sygn. 4/1103, k. 16-197; BU Wilno, F57-B53/1231, b.n.k.; CAH Wilno, SA 3939, k. 737v, 1068; tamże, f. 694, op. 1, nr 59, k. 11-11v; CAH Mińsk, f. 1882, op. 1, nr 4, k. 48v; *Akty izdawaemyje Komisieju, wysoczajsze uczreźdennoju dla razbora drevnich aktov*, t. 1, Wilno 1865, s. 157-162; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa djecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912, s. 274, 277, 310-312; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva...*, t. 3, s. 185, 204, 367, 376, 404 i inne; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*, Kraków-Warszawa 1921, s. 198, 206, 209-210, 213-214, 218, 220-221, 224, 227.

zycznych parafii na pograniczu pruskim wzmocniało też bezpieczeństwo państwa i regionu. Przeciwdziałało germanizacji dawnych Mazurów. Dzięki istnieniu tych kościołów wierni mieli często jedyną możliwość obcowania ze sztuką (obrazy, rzeźby, architektura). Znaczącą rolę społeczną odgrywały bractwa parafialne, które skupiały miejscową ludność. Były to wówczas niemal jedyne organizacje mieszkańców. Wspólnoty parafialne nie pozostawały obojętne również w czasie zagrożenia niepodległości, czego dobry przykład stanowi przekazanie przez Filipów i Przerośl srebra na rzecz prowadzenia powstania w 1794 r. Przykościelne dzwonnice informowały o ważnych wydarzeniach i ostrzegały przed zagrożeniami. Kościoły zajmowały się również organizacją pochówków. Praktycznie tylko duchowni opiekowali się chorymi i najuboższymi, umieszczając ich w szpitalach. Wreszcie jedynie dzięki parafiom mieszkańcy mogli zdobyć podstawy wiedzy, gdyż organizacją i utrzymaniem szkół zajmowali się tylko proboszczowie z wikarymi i organistami.

The Socio-religious Role of the First Parishes in the Area of Today's Suwałki Region

Summary

This work concerns the contemporary area of the Suwałki region. In 1784 there were Roman Catholic parishes: Bakalarzewo, Filipów, Jeleniewo, Przerośl, Raczki, Suwałki, Wiżajny and probably Wigry (Magdalenowo). There was also part of the parish Lubowo and then Kaletnik. The main objective of this study is to answer the question of what role the oldest parishes of the region played for the inhabitants of the Polish-Lithuanian and Prussian states and their for the country's security. An attempt was made to characterize the importance of the borderland in the Christianization activity. The first permanent settlement began here at the beginning of the 16th century. The oldest Roman Catholic parish is Bakalarzewo (1520). Between 1562 and 1570, the Filipów and Przerośl parishes were established. In 1599, the Raczki parish was established. The turn of the sixteenth and seventeenth centuries is also the time when the Wiżajny parish was founded. In 1541, in the village of Dowspuda near Raczki, there was also an Orthodox chapel. The Camaldolese of Wigry played a major role here (from 1668). They built temples in: Wigry, Magdalenowo and Suwałki (after 1710). Between 1772 and 1785, the Jeleniewo parish was developed, and in the years 1790-1794 – the Kaletnik parish.

At that time, parish priests played a huge role, as they were able to write and read as few. Catholic churches near the border with Prussia strengthened the security of the state and the religiousness of the Catholics from Prussia. Only in churches, old people could get to know paintings or sculptures. Associ-

ations were active at the churches. The parishes supported Polish patriotism. Belfries were announced by important events, and parish cemeteries made it possible to organize funerals. Only parishes helped the poor and ran schools.

Key words: Bakalarzewo, Filipów, Jeleniewo, Kaletnik, Magdalenowo, parishes, Przerośl, Raczki, religiosity, Suwałki region, Wigry, Wiżajny, border.

Bibliografia

- Akademia Nauk w Wilnie: F18-148.
 Archiwum Diecezjalne w Łomży: Księga zmarłych parafii Bakalarzewo z 1801 roku; Księgi chrztów parafii Janówka m.in. z lat 1663, 1665, 1666; zesp. I, sygn. 9, 11, 13, 166, 179, 180, 181, 182, 420A, 518, 583, 604; zesp. IV, sygn. 1103, 1104, 1105.
 Archiwum Diecezjalne w Siedlcach: sygn. D-9.
 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Archiwum Radziwiłłowskie, sygn. 25-3681; Kartografia Kungliga Kriksarkivet, kat. I, poz. 63/1; Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4762a, 4835; Metryka Koronna, sygn. 410; Metryka Litewska, sygn. 195; Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 319, 4336.
 Archiwum Państwowe w Suwałkach: zesp. 1, sygn. 1; Akta miasta Suwałk, sygn. 850; zesp. 680, sygn. 4/1103.
 Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego: F57-B53/44, 1231; F57-B54/219.
 Centralne Archiwum Historyczne w Kijowie: f. 966, op. 1, nr 110.
 Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku: f. 1711, op. 1, nr 28, 37, 40, 45, 71; f. 1882, op. 1, nr 4.
 Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu: f. 950, op. 1, nr 387.
 Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie: f. 694, op. 1, nr 59, 3310, 3515, 3972, 3994; SA 3939, 4056.
 Muzeum Narodowe w Krakowie: Biblioteka Czartoryskich, dz. 4, sygn. 1775.

Źródła drukowane

- Akty izdavaemyje Komisieju, wysoczajsze uczeżdzennoju dla razbora drevnich aktov*, t. 1, Wilno 1865.
Akty izdavaemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komisieju, t. 7, Wilno 1874.
Akty izdavaemyje Vilenskoju Komisieju dla razbora drevnich aktov, t. 21, Wilno 1894.
Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych, opr. J. Maroszek, z. 3, Białystok, Białystok 1999.
Lietuvos Metrika (1511-1518), ks. 9, Wilno 2002.
Lietuvos Metrika (1566-1572), ks. 530, Wilno 1999.
Lietuvos Metrika (1566-1574), ks. 51, Wilno 2000.
Opisy parafii dekanatu Olwita z 1784 roku, opr. T. Naruszewicz, Suwałki 2013.
Piscovaja kniga Grodnenskoj Ekonomii, t. 1, Wilno 1881.
Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.

Literatura

- Alexandrowicz S., *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989.
 Ambrosiewicz A., Ambrosiewicz M., *Wigry i Magdalenowo*, „Wigry” 2006, nr 4, s. 8-10.
 Ambrosiewicz M., *Dobra wigierskie*, Suwałki 2009.
 Bogdan D., *Olecko w latach 1560-1800*, w: *Dzieje Olecka 1560-2010*, red. S. Achremczyk, Olecko 2010, s. 69-221.

- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1986.
- Boniecki A., *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887.
- Brzozowski J., *Od łowców reniferów do walecznego Skomanda*, „Jaćwież” 2000, nr 12, s. 24-25.
- Chrzanowski T., *Olecko w XIX wieku*, w: *Dzieje Olecka 1560-2010*, Olecko 2010, s. 223-331.
- Falk K. O., *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, cz. 1, Uppsala 1941.
- Filipowicz S., *Przywileje dla miasta Suwałk*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2006, t. 6, s. 171-183.
- Filipowicz Z., Filipowicz S., *Pradzieje obszaru gminy, Jaćwingowie, nowe osadnictwo*, w: *Gmina Suwałki*, red. Sławomir Filipowicz, Suwałki 2010, s. 89-98.
- Giełżyński W., *Jaćwięgi są wśród nas*, Warszawa 2001.
- Glinka J., *Ród Klausucia w wiekach XII-XVI. Ze studiów nad kształtowaniem się i różnicowaniem społecznym bojarstwa litewskiego*, „Studia Źródłoznawcze” 1960, t. 5, cz. 2, s. 35-55.
- Jaśkiewicz A., *Dzieje Wiżajn*, Białystok 2002.
- Jemielity W., *Kontakty religijne katolików przy granicy Królestwa Polskiego i Prus*, „Studia Teologiczne” 1999, nr 17, s. 359-365.
- Jemielity W., *Parafie Suwałk i okolicy*, Łomża 1990.
- Jemielity W., *Utworzenie parafii Rutka-Tartak*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2007, t. 7, s. 79-87.
- Kamiński A., *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953.
- Kamuntavičienė V., *Alvito dekanato parapijos XVII a. antroje pusėje*, „Lietuvos katalikų mokslų akademijos metraštis” 2010, t. 33, s. 11-36.
- Kłapkowski W., *Duszpasterstwo i oświata w dobrach klasztoru kamedulów wigierskich. Karta z historii ziemi suwalskiej*, Sejny 1933.
- Kłapkowski W., *Fundacja i uposażenie kościołów w Przerośli i Puńsku*, „Ateneum Wileńskie” 13(1938), z. 1, s. 217-229.
- Kraheil T., *Zarys dziejów (archi) diecezji wileńskiej*, „Studia Teologiczne” 1987-1988, t. 5-6, s. 217-229.
- Krański W., *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1905.
- Kukło C., *Xenodochia parochialia dekanatu kowieńskiego w świetle wizytacji z 1782 roku*, w: *Mój kościół w historię wpisany*, red. T. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2007, s. 207-220.
- Kurczewski J., *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912.
- Kurczewski J., *Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655-1661 roku*, „Litwa i Ruś”, t. 3, z. 1, Wilno 1912, s. 54-59.
- Kviklys B., *Mūsų Lietuva. Krasto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*, t. 3, Wilno 1991.
- Łowmiański H., *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983.
- Łożyński K., *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, w: *Puszcze wielkokisiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. Józef Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 249-304.
- Lupiński J. S., *Wezwania kościołów i kaplic w diecezji sejneńskiej w końcu XIX wieku*, „Studia Teologiczne” 1999, nr 17, s. 263-278.
- Maroszek J., *Gotyki i Bizantyzm w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, „My little Europe. Integration, education, culture”, t. 1, b.r.w., s. 5-9.
- Maroszek J., *Losy „Eremitów Wyspy Wigierskiej” po kasacie kamedulów (1800-1944)*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2014, t. 14, s. 141-154.
- Matusiewicz A., *Cmentarz w Wiżajnach*, „Jaćwież” 2001, nr 14, s. 20.
- Matusiewicz A., *Cmentarz w Bakalarzewie*, „Jaćwież” 2000, nr 12, s. 12-13.

- Matusiewicz A., *Pierwsze stulecie. Historia Suwałk do 1945 roku*, w: *Suwałki miasto nad Czarną Hańczą*, red. J. Kopiał, Suwałki 2005, s. 91-108.
- Matusiewicz Cz., *Początki oświaty w Suwałkach i okolicy (do 1795 roku)*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2005, t. 5, s. 155-162.
- Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, red. M. Siuchniński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.
- Nalepa J., *Polekszanie (Pollexiani) – plemię jaćwiewskie u północnych granic Polski*, „Rocznik Białostocki” 1967, t. 7, s. 7-34.
- Naruszewicz T., *Kilka uwag do początków parafii suwalskiej*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2012, t. 12, s. 7-22.
- Naruszewicz T., *Krwawe porachunki w Wizajnach i okolicy w połowie XVIII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2016, t. 16, s. 111-116.
- Naruszewicz T., *Lamanie praw mieszkańców na przykładzie miast południowej części województwa trockiego w XVII-XVIII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2017, t. 17, s. 71-91.
- Naruszewicz T., *Parafia Bakalarzewo w pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2005, t. 5, s. 29-52.
- Naruszewicz T., *Pierwotnie Dauspuda, Douspuda, a następnie Dowspuda, Rospuda*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2013, t. 13, s. 145-152.
- Naruszewicz T., *Raczki wcześniej znalazły się w rękach Paców*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” (2016), t. 16, s. 117-122.
- Naruszewicz T., *Wpływ osadnictwa dorzecza Douspudy (Douszpudy, Dowspudy, Rospudy) na przemiany środowiska naturalnego do XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 2012, t. 20, s. 91-127.
- Naruszewicz T., *Wsie gminy Suwałki*, Suwałki-Wrocław 2018.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia-Pochodzenie-Zmiany*, red. K. Rymut, t. 1, Kraków 1996.
- Ochmański J., *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.
- Ochmański J., *Historia Litwy*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990.
- Pietruszkiewicz E., *Skąd się wzięła Dowspuda?*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2012, t. 12, s. 253-254.
- Rymut K., *Nazwy miast Polski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1987.
- Safarewicz J., *Studia profesora Knuta Olofa Falka nad nazwami wód suwalskich*, „Rocznik Białostocki” 1981, t. 14, s. 21-27.
- Sidor M., *Miasteczko nad Rospudą – rys historyczny miejscowości Raczki*, Raczki 2013.
- Szlaszyński J., *Przerośl. Dzieje miasta i gminy*, Przerośl 2009.
- Śliwiński J., *Grodzienszczyzna i Podlasie w XV-XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkoksiążęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010.
- Śliwiński J., *Samorządne podziały administracyjne puszczy, w: Puszcze wielkoksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzienszczyźnie w XV-XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 153-178.
- Tęgowski J., Wróbel W., *Dzieje Białegostoku w okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności*, w: *Historia Białegostoku*, red. A. Cz. Dobroński, Białystok 2012, s. 23-49.
- Wierzbowski T., *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*, Kraków-Warszawa 1921.
- Wiślicz T., *Chłopskie pogrzeby w Polsce od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 45(1997), nr 3-4, s. 351-369.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13-294.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 51-132.
- Wiśniewski J., *Mikołaj Michnowicz Raczkowicz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, Wrocław 1976, s. 100-101.

- Wiśniewski J., *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1, s. 115-135.
- Wiśniewski J., *Z dziejów Dowspudy i jej właścicieli*, „Rocznik Białostocki” 1976, t. 13, s. 367-390.
- Wilczewski W. F., *Wizytacja diecezji wileńskiej z roku 1633 biskupa Abrahama Woyny*, w: *Mój kościół w historię wpisany*, red. T. Kasabuła, A. Szot, Białystok 2007.

Opracowania rękopiśmienne i w maszynopisach

- Maszynopis i rękopis zarysu dziejów dekanatu Przerośl vel Olwita, (*Wstęp, Erekcja i uposażenie kościołów dekanatu Przerośl, czyli Olwita*), b.n.s. (w posiadaniu A. Matusiewicza).
- Matusiewicz Cz., *Historja kościoła i parafji Przerośl*. Praca magisterska napisana na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, pod kierunkiem ks. prof. Czesława Falkowskiego, obroniona w roku akademickim 1938/1939 (w posiadaniu A. Matusiewicza).
- Matusiewicz Cz., *Powstanie parafii oraz ich uposażenie*, b.n.k. (rękopis w posiadaniu A. Matusiewicza).
- Naruszewicz T., *Dzieje dekanatu olwickiego w XVIII w.* Praca doktorska napisana w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku pod kierunkiem naukowym dr. hab. Józefa Maroszka, prof. UwB, obroniona 23 stycznia 2014 r.
- Zalewska A., *Dobra dowspudzkie od ich powstania do 1831 roku*. Praca magisterska napisana na Uniwersytecie w Białymstoku pod kierunkiem naukowym dr. hab. Józefa Maroszka, prof. UwB, obroniona w 2010 r.